

XIVA XONLIGI IQTISODIYOTINING RIVOJLANISHIDA SAVDO – SOTIQ MUNOSABATLARINING TUTGAN O’RNI

Andijon davlat pedagogika instituti “Ijtimoiy va amaliy fanlar” fakulteti
*Tarix yo’nalishi 3-bosqich talabasi **Olimova Zulfiyaxon Ibrohimjon qizi***

zulfiyaolimova98@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada uchta o’zbek xonliklaridan biri hisoblangan Xiva xonligida iqtisodiyotning rivojlanishida savdo – sotiq munosabatlarning tutgan o’rni haqida batafsil ma’lumotlar keltirilgan. Xiva xonligida iqtisodiyotning rivojlanishi uchun barcha sohalar qatori dehqonchilik, hunarmandchilik kabi bir qancha sohalar yaxshi rivojlanadi. Buning natijasida ishlab chiqarilgan mahsulotlar orqali faol savdo – sotiq munosabatlari rivojlanadi.*

Kalit so’zlar: *iqtisodiyot, Buyuk Ipak yo’li, Kaltaminor, Bog’yop, Amirobod, Saribiy, Vaxsh, Gang, Xorazm, Buxoro, Qo’qon, Eron, Nebolsin, hunarmandchilik, dehqonchilik.*

Аннотация: *В этой статье подробно рассказывается о роли торговых отношений в развитии экономики Хивинского ханства, одного из трех узбекских ханств. Для развития хозяйства в Хивинском ханстве, наряду со всеми отраслями, хорошо развиты несколько отраслей, таких как земледелие, ремесла. Благодаря этому развиваются активные торговые отношения через выпускаемую продукцию.*

Ключевые слова: *Экономика, Великий Шелковый путь, Кальтаминор, Багип, Амирабад, Сарибии, Вахши, Ганг, Хорезм, Бухара, Коканд, Иран, Небольсин, ремесла, земледелие.*

Annotation: *This article details the role of trade relations in the development of iqtisadiyot in the Khanate of Khiva, considered one of the three Uzbek khanates. For the development of the economy in the Khiva Khanate, several industries such as farming, handicrafts, among all industries, develop well. Thanks to this, an active trading relationship develops through the products produced.*

Keywords: *economy, Great Silk Road, Kaltaminor, Bogyop, Amirabad, Saribiy, Vakhsh, Gang, Khwarazm, Bukhara, Kokand, Iran, Nebolsin, crafts, farming.*

Savdo munosabatlarining taraqqiyoti Xorazmni Buyuk Ipak yo'lining Markaziy tarmoqlari kesishgan markazlardan biriga aylanishiga, turli sohalarga ixtisoslashgan ayniqsa, savdo munosabatlari hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan savdo markazlarining vujudga kelishiga olib kelgan. Butun Sharq shaharlari iyerarxik tuzilishidagi muayyan shaharlarning tutgan o'rni, ko'p hollarda, uning ijtimoiy - iqtisodiy imkoniyati va karvon yo'llari bilan aloqasi, savdo munosabatlariga qanday tortilganligi bilan belgilangan. Xullas, aynan shu sabablarga ko'ra, Xorazm savdo markazlari to'g'risidagi turli—tuman ma'lumotlar IX asrdayoq paydo bo'la boshlagan edi. Shaharlarning taraqqiy qilishda savdoning ahamiyatini sharq geograflari, tarixchi va sayyohlari ham tushunib yetganlarki Xorazm shaharlari tavsifnomasida, albatta, bozorlar, karvonsaroylar, atrofidan qanday karvon yo'llari o'tganligi haqida qayd qilib o'tganlar. Bu asarlar Xorazm savdo markazlari haqida ma'lumot beruvchi birinchi darajali va tengi yo'q manbalar hisoblanadi. Bular ichida Istaxriy va Muqaddasiy asarlari ayniqsa ajralib turadi. Chunki ular asarlarida Xorazm savdo markazlarining tavsifi, Xorazm iqtisodiy geografiyasi, shaharlar va qishloqlarning savdo munosabatlari, bozorlari va karvon-saroylariga katta e'tibor berilgan. Tashqi savdoda chetdan qo'rg'oshin, mis, temir, chuyan kabi metallar va metall buyumlar asosan Rossiyadan, oltin, kumush, hunarmandchilik mahsulotlari hamda qishloq xo'jalik mahsulotlari Buxoro, Qo'qon, Eron va Rossiyadan keltirilgan va o'z navbatida Xiva xonligida ham chetga shunday mahsulotlar va nafis hunarmandchilik mahsulotlari chiqarilgan. Xivalik savdogarlar tranzit savdo aloqalarida ham faol ishtirok etganlar va bu yerlardan o'tadigan savdo karvonlaridan olinadigan boj yig'implari ham xonlik xazinasiga kattagina daromad keltirib turgan. Xiroj va zakot kabi asosiy soliqlardan tashqari turli yigimlar va majburiyatlar mavjud bo'lgan.

Umuman, IX-XIII asrlar manbalarining deyarli barchasida Xorazm nafaqat Movarounnahr balki butun Musulmon Sharqining eng taraqqiy qilgan, shaharlari ko'p, dehqonchilik chorvachilik, hunarmandchilik gullab-yashnagan, va, bu bilan bog'liq ravishda savdo munosabatlari juda rivojlangan hududlardan biri sifatida

ko'rsatib o'tiladi. Ammo, bu iqtisodiy va madaniy yuksalish mo'g'ul bosqini munosabati bilan biroz to'xtab qolgan. Bir oz vaqtgacha Xorazm shaharlari vayrona ichida qoldi. Lekin shuni ta'kidlash kerakki, mo'g'ul bosqini ham juda qadimdan shakllanib, rivojlanib kelayotgan Xorazm shahar madaniyati tarqqiyotini butunlay to'xtatib qo'ya olmadi. Xorazm vohasi mehnatkashlarining yaratuvchanlik mehnati tez orada, iqtisod va madaniyat bilan bir qatorda, Xorazm savdo markazlarining, ayniqsa uning Oltin O'rda davlati tarkibiga kirgan qismi (mo'g'ul bosqinidan so'ng Xorazm Oltin O'rdaga kiruvchi Shimoliy Xorazm va Chig'atoy ulusiga kiruvchi Janubiy Xorazmga bo'lingan edi) shaharlarning o'z qaddini tiklab olishga olib keldi. XIX asrning 50-yillarida Kaltaminor, Bog'yop, Amirobod, Saribiy kanallari va boshqa qator-qator kaHa kichik sun'iy sug'orish inshootlari barpo etildi. Bulardan tashqari yana ko'plab o'rtacha kattalikdagi va uzunlikdagi sug'orish kanallari va ariqlari ham voha dexqonchiligi uchun qo'l kelgan.

“Dehqonlar aholining 90% ga yaqinini tashkil etsalar-da, sug'oriladigan yerlarning atigi 5% i ga egalik qilishardi. Yersiz va kam yerli dehqonlar esa yirik zamindorlarning va vaqf yerlarida ijarachi sifatida ishlab berishardi. Dehqonlar ulushbay yoki hosilning teng yarmi hisobiga mehnat qilishgan. Ishlar yakunlanganidan keyin odatda yer egasiga hosilning 40-50% i berilgan” . Qishloq xo'jaligida paxta, sholi va ekinlar yetishtirish, bordorchilik va poliz ekinlari ekish keng tarqalgan va rivojlangan edi. Biroq xonlik xududlarida ipakchilik yaxshi rivojlanmagan edi. O'troq aholi ham o'z xo'jaliklarida chorva mollari boqsalarda, biroq chorvachilik mahsulotlariga bo'lgan asosiy talablarini chorvadorlar tomonidan yetishtirilgan mahsulotlar yordamida qondirganlar. Chorvachilikda asosan bir o'rkachli tuyalar, ot va qo'y boqilgan.

Asosiy sug'orish manbai Amudaryo edi. U Hindikush tog'ining 4000 metr balandlikdagi Shimoliy yonbag'ridan boshlanib, Pomirdaryoga kelib qo'shilguncha Vaxandaryo deb ataladi. Pomirdaryo Vaxshga kelib quyilguncha Panjdaryo deb ataladi. Ular: Vaxandaryo, Pomirdaryo, Gung, Bartangdaryo va Vang.

XVIII asrning 70-yillarida Davkar ko'liga quyiladigan irmoqlarda to'g'onlar qurildi. Ayni vaqtda Amudaryo deltasidagi aholi yangi ariqlar ochib, Chumanoy va

Changli Posu irmoqlaridan g'arb tomondagi yerlarda ekin ekishardi. "XIX asrning birinchi yarmida bir qancha kanallar qurilganligini esga olish lozim. 1815-yilda Daryoliqning o'ng sohilidagi yerlarni sug'orish uchun Qilich Niyozboy katta kanali qurilgan, 1831-yilda Ko'hna Urganchni sug'orish uchun Lavzan ko'lidan ariq chiqarilgan, 1846 -yilda kanaldan chiqarilgan suv Amudaryoning eski o'zaniga yetib kelgach, bu yerda to'g'on qurilib, Ko'hna Urganch janubidagi yerlarni sug'orish imkoni yaratildi, 1847-yilda bu yerdagi kanallar kengaytirildi va o'zaytirildi". Amudaryo oqimining doimo o'zgarib turishi, uning toshqin vaqtlari keltiradigan tashvishlari serloyqa Amu suvining arna va ariqlarga qum uyumlarini to'plash mahalliy dehqonchilik uchun har yili qo'shimcha mehnat sarflanishini talab etgan ayniqsa, Amudaryoda aprel, may, iyun oylari suv toshqini ko'p bo'lgan. Toshqinlar paytida qudratli daryo oqimi qirg'oqdagi sun'iy inshootlarni, uy hovlilarni, ekin dalalarini yemiradi, qishloq va to'qayzorlarni suv bosib ketar edi. Bunday ofatdan saqlanish uchun aholi daryo bo'ylab tuproqdan ka'na damba (qachi) tiklaganlar. Aksincha suv tanqis bo'lgan paytda sun'iy kanallarning saqasiga qo'shimcha inshootlar qurganlar. Masalan, Xivaning asosiy suv manbai Polvonyopda suv yetmaganda ishlatish uchun 6 ta saqa qurilgan Toshsaqa, Piryongan, Chag'allaqarka, Xavazak (Beshariq), Kacheneva va To'g'riteshek. Bundan tashqari, qishda va erta bahor paytlari barcha suv tarmoqlarini, ayniqsa, boshkanal va yonlarni bir necha marta qazib chuqurlashtirganlar, qo'shimcha dambalar qurganlar. Qo'shimcha kanal, arnalar qazish, ularni ta'mirlash, yo'llarni va qal'alarni tuzatish kabi turli jamoatchilik ishlari majburiy tarzda o'tkazilgan.

Odatda bunday ishlar erta bahorda boshlanib 12 kun yoki undan ko'proq vaqt davom etgan. Har 10 tanob yer "bir suv" hisoblanib, bir qazuvchiga ajratilgan. Zarur oziq-ovqat, ish qurollari va ko'rpa to'shakni qar bir qazuvchi o'zi keltirgan. Undan tashqari har bir qazuvchi maxsus soliq "afanak puli" to'lagan. Har bir jabdiga muayyan ariq (yon) qismi ajratilgan. Qazuvni boshqaruvchi xon amaldorlari (sohibkor) tayinlangan, unga har bir qishloqning vakili (yasovul) bo'ysungan.

Xiva xonligida suv inshootlarini ta'minlash va tozalash uchun 700 mingga yaqin ishchi kuni sarflangan. Suv taqsimoti muayyan tartibda maxsus ma'muriyat

(mirobchilik) tomonidan boshqarilgan. Qazuv odatda suv boshidan boshlangan. Yop har yili qazilavergan, undan chiqqan loyqa chiqindisi yon tomonga otilaverib, ikki tomonda tuproq uyumi paydo bo'ladi, buni rosh deydilar. Loy ishi uchun qancha degan bel yasatilgan, u temir belkurakning kichik nusxasi bo'lib, ust tomoniga yarim doira shaklida qalin sim tortilgan bo'lgan. Eng keng tarqalgan ish quroli bel va ketmon bo'lgan. XIX asrda Xiva xonligining 380 ming botmon sug'oriladigan yerining 100 ming botmonidan ko'prog'i xon, to'ra, katta amaldorlar va mulkdorlarning boshqa toifalariga tegishli edi. Yer sug'orilgan - axya va sug'orilmagan - adir yerlarga bo'linar edi. Dashtlar, to'qaylar, botqoqliklar va yaylovlar adaa yerlariga kirar edi. Davlatga qarashli yerlar podsholik yoki amlok yerlari deb atalardi. Ularga ijarachi deqqonlar ishlov berardi. Bundan tashqari yarimchilar ham bor edi. Ular ijara uchun xosilning yarmini berardi.

Hunarmandchilik ham xonlik iqtisodiy hayotida alohida o'ringa ega bo'lib, hunarmandchilik va halq amaliy san'atning Xiva xonligi xududdarida o'ziga xos maktabi yaratilgan edi. Xonlikda har bir shaharda ko'plab hunar turlari bilan shug'ullanuvchi hunarmandlar mavjud edi. Ular faqatgina ichki bozorni o'z mahsulotlari bilan ta'minlabgina qolmasdan, balki tashqi savdoga ham ajoyib hunarmandchilik mahsulotlarini chiqarar edilar. Tashqi savdoda chetdan qo'rg'oshin, mis, temir, chuyan kabi metallar va metall buyumlar asosan Rossiyadan, oltin, kumush, hunarmandchilik mahsulotlari hamda qishloq xo'jalik mahsulotlari Buxoro, Qo'qon, Eron va Rossiyadan keltirilgan va o'z navbatida Xiva xonligida ham chetga shunday mahsulotlar va nafis hunarmandchilik mahsulotlari chiqarilgan.

XIX asrgacha mavjud bo'lgan pul zarb qilish ishlari Muhammad Rahimxon davriga kelib isloh qilindi. XIX asr boshida Xivada yangidan zarbxona tashkil etilib, oltin tangalar (tilla), kumush (tanga), mis (pul yoki qora pul) hamda Abbosiy, Shoxi pullar zarb qilingan. Zarb qilish vaqtida oltin tangalarning yuza tarafiga hukmronlik qilayotgan xonning ismi yorliqlari bilan, teskari tomoniga esa, zarb qilingan joy nomi bitilgan. Mis tangalarning yuza tarafida "puli" so'zi, teskari tomonida esa "Xorazm" so'zi zarb etilgan. Xiva xonligida Rossiya mustamlakachiligi o'ratilgunga qadar

tillaning kattasi (3 so'm 60 tiyin), pul (5 tiyin), shoxi (32 tanga) pullar muomalada bo'lgan.

Asosiy pul birligi tilla va tanga bo'lgan. Katta tilla 18, kichigi esa 11 tangaga teng bo'lgan. Tanga 32 pulga teng bo'lgan. Lekin tilla doim ham tangaga teng bo'lavermagan. Nebolsin so'zlariga qaraganda, Xiva tillasining bir misqoli tibbiy o'lchamga xos bo'lgan (69-70,5 g) og'irlikka teng bo'lgan. Uning narxi kumushda 3 so'm 43 tiyindan 4 so'm 30 tiyingacha borgan. Tanga zarb qilish uchun foydalaniladigan oltin va kumushlar aralxhmasiz bo'lgan. Xiva tillasidagi metall og'irligi o'rtacha 60 dolni, tangada esa 54,8 dolni tashkil etgan. 1892 yilda Peterburgdagi zarbxonada Xiva va Buxoro kumush tangalarining tekshiruvda ularning tarkibidagi qimmatbaho metallarning ulushi aniq ko'rsatib berilgan. Xiva tangasida kumushning vazni va sifati Buxoro amirligidagi kabi bo'lmasa ham Xiva pul birligi boshqa O'rta Osiyo xonliklari pul birliklaridan kam farq qilgan. Xonlik iqtisodiyotida pul muomalasi muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Xiva pul birliklari qiymati kumush va tillaning narxlariga qarab o'zgarib turgan. Xiva pul birligi qiymatining o'zgarishini quyidagi jadvalda ko'rish mumkin. Xivaga tangalarni zarb qilish uchun kumush Rossiyadan quyma va tanga tarzida keltirilgan. XIX asrning so'nggi choragida kumushni Nijniy Novgoroddan bir funtini 24-26 so'mdan sotib olganlar. Har bir funt kumushdan 163-165 tanga zarb qilingan. Bundan xazina 7-8 so'm daromad olgan.

Shu tariqa pullardagi kumush va oltin tarkibi tartibsiz belgilangan. Bundan tashqari muomala jarayonida ular o'zining dastlabki vaznini yo'qotib borgan. Lekin shunday bo'lsa ham tangalar o'zining pul vazifasini bajargan va muomala vositasi bo'lib xizmat qilgan. 1890 -yilda Rossiya moliy vazirligi davlat banki va xazinasiga xazina to'lovlari sifatida O'rta Osiyo tangalarini qabul qilish to'g'risida ko'rsatma berdi. Bu choralar muomaladagi tangalarni banklarga yig'ishga qaratilgan edi. Lekin ko'zlangan natijaga erishilmadi. 1893-yilda jaxonda kumush narxining tushib ketganligi sababli tijorat bankining Buxoro bo'limi Buxoro va Xiva hududlariga tangalar olib kelishni kuchaytirdi. Tanga kursi birdan tushib ketadi. Lekin 90-yillar oxirida u yana yigirma tiyingacha ko'tariladi. Pul qiymatining o'zgarib turishi

mehnatkashlar ahvoliga salbiy ta'sir ko'rsatgan. Soliqlar to'lash va mahsulot sotib olishda ularga tanga kursiga qarab to'lashga to'g'ri keladi. Pul qiymatining o'zgarishi faqat qishloq xo'jalik mahsulotlari narxiga ta'sir qilgan, sanoat mahsulotlari narxi esa o'zgarishsiz qolgan. Muomalada bo'lgan Xiva kumush tangalari miqdori ichki bozor talablariga mos kelmasdi. Tanga qiymati birdan o'zgarardi. Buni quidagi ma'lumotlarda ko'rishimiz mumkin. Shu tariqa XX asr boshida Xiva tangalari qiymati Buxoro tanga qiymatidan yuqori edi. Tashqi bozorda ularning narxi rus dvugriveni (20 tiyin tanga) bilan teng edi.

Xiva bozorlarida ikkita rus va Xiva pul birliklarining muomalada bo'lishi Xiva sarroflarining paydo bo'lishiga olib keldi. Ular o'z manfaatlaridan kelib chiqib, tanga qiymatini sun'iy ravishda oshirar yoki pasaytirar edilar. Rossiya hukumatining Xiva xonligi iqtisodini o'z manfaatlariga xizmat qilishga bo'ysundirish maqsadida amalga oshirgan ishlaridan biri pul sohasi bo'lib, Xiva xonligi qaram davlatga aylangan paytda pul zarb qilish huquqini o'zida saqlab qolgan edi. Xonlikda mis, kumush va oltindan pul zarb qilingan bo'lib, misdan tayyorlangani "pul", kumushdan tayyorlangan "tanga", oltindan tayyorlangan "tilla" deb nomlangan. Shulardan muomalada tangadan ko'proq foydalanilardi. Rus savdogarlari orqali xonlikka Rossiya pullari ham kirib keldi. Mahalliy aholi rus pullariga ishonch bildirmay, undan foydalanmadi. Ayrim rus pulini qabul qilganlar ham, uni past qiymatda qabul qilardilar.

Xulosa sifatida aytishimiz mumkinki, Xiva xonligi iqtisodiyotining taraqqiyotida savdo-sotiq munosabatlari asosiy omillardan biri bo'lib xizmat qilgan. Xonlikning strategik jihatdan qulay joylashuvi — qadimiy Ipak yo'li chorrahasida joylashganligi sababli ichki va tashqi savdo aloqalari faol rivojlangan. Ichki bozorlarda dehqonchilik va hunarmandchilik mahsulotlari savdosi iqtisodiy hayotning asosini tashkil qilgan bo'lsa, tashqi savdo orqali Xiva xonligi boshqa davlatlar bilan boy madaniy va iqtisodiy aloqalarni yo'lga qo'ygan. Xiva savdogarlari Eron, Hindiston, Rossiya, Buxoro kabi davlatlar bilan faol savdo qilgan. Umuman olganda, savdo-sotiq munosabatlari Xiva xonligining iqtisodiy barqarorligi, tashqi siyosiy aloqalari va ichki ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti uchun muhim asos bo'lib

xizmat qilgan. Shu sababli, Xiva xonligi tarixida savdo-sotiq jarayonlarini chuqur o'rganish uning iqtisodiy kuch-qudrati va madaniy taraqqiyotini anglashda muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Shamsutdinov R., X. Mo'minov. O'zbekiston tarixi. Ma'sul muharir S.Inoyatov. — T.: “Sharq”, 2013
2. Shamsutdinov R. Karimov SH, Ubaydullayev O'. Vatan tarixi. T. Sharq. 2010.
3. Azamat Ziyo. O'zbek davlatchiligi tarixi. Toshkent-2001
4. Qushshaqov I. “XIX asrning ikkinchi yarmi XX asr boshlarida Xiva xonligida ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat” maqolasi
5. <https://wikipedia.org> sayti
6. <https://arxiv.uz> sayti.
7. www.ziyonet.uz sayti